

ԺՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԺԱՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՋ

Ուխտաւորներ որոնք Մնունդի շրջանը Սուրբ Երկրին մէջ կ'անցընեն, յաճախ կը զարմանան որ Բեթղեհէմի մէջ Մննդեան տօնը երեք տարբեր թուականներու կը հանդիսաւորուի. 25 Դեկտեմբերին՝ Արեւմտեան քրիստոնեաներէն, 7 Յունուարին՝ Արեւելեան եկեղեցիներու մեծագոյն մասէն, և 19 Յունուարին՝ Գրիգորեան Հայերէն: Արեւելի և Արեւմտաքի տարբերութիւնը դիւրաւ հասկնալի է. մեր 7 Յունուարը իրականին մէջ 25 Դեկտեմբերն է ըստ Յուլեան տոմարին՝ տաղաւին պահուած Արեւելի կողմէ, որուն տեղ, ԺՋ դարու վերջէն ու ԺԸ դարէն սկսեալ մեր բարեփոխեալ Գրիգորեան տոմարը կը դործածուի: Թէ՛ Արեւելքը և թէ՛ Արեւմուտքը, տարբեր տոմարներ ունենալով հանդերձ, Մնունդը կը տօնեն 25 Դեկտեմբերին: Իսկ թէ՛նչ կրնանք ըսել հայկական թուականին մասին:

Հայերուն համար, որոնք ևս Յուլեան տոմարին կը հետեւին, մեր 19 Յունուարը իրենց 6 Յունուարն է, այսինքն Արեւելեան եկեղեցիներու Աստուածայայտութեան օրը: Այսպէս, անոնք կը թուին Աստուածայայտութիւնն ու Մնունդը տօնել միեւնոյն օրը: Ինչպէ՞ս պատահած է որ անոնք բաժնուած են բոլորին կողմէ ընդունուած դործածութենէն: Հայերուն պատասխանը այն է, որ ո՛չ թէ իրենք, այլ քրիստոնեայ միւս եկեղեցիները լքած են հին աւանդութիւնը՝ որուն ցարդ միմիայն իրենք հաւատարիմ մնացած են: Անոնք կ'ուզե՞ն ըսել թէ Յիսուս իրականին մէջ Յունուարին ծնաւ. այո՛, սակայն այնպիսի պատճառներով՝ որոնք ուրիշներու կողմէ պիտի չընդունուէին:

Սկզբնական շրջանի եկեղեցին, Ժամանակի մը համար, Քրիստոսի կենսագրական այդ մանրամասնութենէն ոչ լուր ունէր և ոչ ալ, ըստ երևոյթին, հետաքրքրուած էր անով: Մատթէոսի և Ղուկասի կողմէ Յիսուսի ծնունդին օրուան կամ նոյնիսկ եղանակին մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն տրուած է: Այս հարցը երևան եկաւ աւելի ուշ, ըստ երևոյթին Բ դարու վերջաւորութենէն ոչ առաջ: Իբրեւ հետեանք, Ժամանակի զարգացած քրիստոնեաներէն ոմանք դիտողութեամբ փորձեցին գտնել Յիսուսի ծնունդին թուականը: Կղեմէս Աղեքսանդրացի կը խորհէր որ տարեկա 20 Մայիս կամ 18 Նոյեմբեր կրնար եղած ըլլալ: Շուրջ 243ին Լատին դրող մը, ընդունելով այն շատ տարածուած աւանդութիւնը թէ 25 Մարտը առաջին օրն էր Արարչագործութեան, կը թելադրէր 28 Մարտը, այսինքն օրը՝ երբ արևը (և Քրիստոս Առաքինութեան Աստուածն էր) ստեղծուած էր: 2 և 19 Ապրիլ թուականներն ալ առաջարկուած էին: Ուրիշներ Յղութիւնը կը դնէին զարնան, այնպէս որ ձմեռը կ'ըլլար ծնունդի եղանակը: Յուլիոս Ափրիկեցի (221), ընդունելով 25 Մարտը իբրեւ օրը Արարչագործութեան եւ Յարութեան, և հաշուելով որ այս «կեանքի երկրորդ սկիզբ»ը կրնար

միայն պատահել ճիշդ այն օրը երբ պատահած էր Յղութիւնը, ծնունդի թուականը որոշած էր իրբն 25 Դեկտեմբեր:

Այս բոլորը, ինչպէս նաև այլ առաջարկութիւններ, անհատական կարծիքներ էին լոկ, որոնց, կը թուի թէ, Բ և Գ դարերու Եկեղեցին յատուկ կարեւորութիւն մը ընծայած չէ, և որոնք չեն առաջնորդած եկեղեցական հանդիսութեան մը հաստատումին: Եւ ինչո՞ւ Եկեղեցին ծնունդի օրուան մը տօնակատարութիւնը պէտք էր հաստատէր: Հեյլենական աշխարհին մէջ հեթանոսական սովորութիւն էր հանրային արարողութիւններով նշել իշխողներու և նշանաւոր անձնաւորութիւններու (օրինակ՝ Պղատոնի) ծնունդի օրը: Եկեղեցին ևս պիտի հետևէ՞ր այս սովորութեան: Մեծ թիւով քրիստոնեաներ, որոնք այդ «արտաքին» աշխարհէն կու գային, ապահովաբար հակամէտ էին նման ընթացքի մը: Բայց ուրիշներ, որոնց մէջ հռչակաւոր գրողներ և վարդապետներ, ինչպէս Կղեմէս և Որոգինէս, Արնպիտոս և Եպիփան, հակառակեցան Եկեղեցիի ծիսական կեանքին մէջ այսպիսի «հեթանոս» սովորութեան մը ներմուծումին, որովհետև ատիկա օտարադէպ դադարաւ մըն էր, որ կրնար քրիստոնեայ միտքերէ ներս ցաւալի չփոթ ստեղծել:

Բայց և այնպէս, ի վերջոյ այդ դադարաւոր որդեգրուեցաւ, սակայն երևութապէս տարրեր այն իմաստէն՝ որ հեյլենական հիմը կը կազմէր: Տօները մարդկային խորաբնույտ պահանջք մըն են, որոնք պաշտամունքի ստեղծելու թանձրացեալ ձևը կը ներկայացնեն: Պաշտամունքը «գոտ» է ընդունակ է. ան բացառիկ պարագաներու միայն ամբողջութեամբ «գոտ» կամ «ոգեկան» կը դառնայ, այսինքն անժառուտ՝ ժամանակէն և խորհրդանշական արարքներէ ու շարժումէ: Յիսուս Քրիստոս, թէ և ո՛չ թագաւոր էր և կամ նշանաւոր անձնաւորութիւն՝ հեյլենական ըմբռնումով, սակայն կը նկատուէր իրբն մարդեղութիւնը երկնաւոր Գոյութեան մը, յաւիտենապէս նախագոյ Աստուածային Բանին, և իր ծնունդը կը համարուէր *epidemia* (Աստուծոյ ժամանումը աշխարհ), *epiphaneia* (Աստուծոյ փառքին յայտնութիւնը), *theophaneia* (Աստուծոյ ինքնայայտնութիւնը). մէկ խօսքով պատահար մը՝ արժանի նշումի և հանդիսաւորութեան:

Առաջին անգամ Եգիպտոսի կնոստիկ Վասիլիտեաններն էին որ ուշադրութիւն դարձուցին Ծնունդի հոգեկան իմաստին և դայն հանդիսադրեցին: Արնոնց համար, Յիսուս Քրիստոսի «իրաւ», այսինքն հոգեղէն ծնունդը պատահած էր Յորդանան գետին մէջ մկրտութեան պահուն, երբ նախագոյ Քրիստոս իջած էր մարդ Յիսուսի մէջ և դայն ըրած իր ժամանակաւոր ընակարանը: Հետեւաբար անոնք տօն մը հաստատեցին նշելու թէ՛ Յիսուսի մկրտութիւնը և թէ՛ (կուսական) ծնունդը Քրիստոսի: Կղեմէս Աղեքսանդրացիէն (Բ դարու վերջաւորութիւն) կը տեղեկանանք թէ այս տօնը կը հանդիպէր Յունուար 6ը նախորդող գիշերին: Ինչո՞ւ: Որովհետև միևնոյն գիշեր Եգիպտացիներ կը տօնէին ամէն տարի կրկնուող ծնունդը յաւիտենութիւնը անձնաւորող Այօն շատուածին՝ կոյս Գօբէն, դայն կապելով Նեղոսի կեանքի Զուրի ենթադրական ստեղծումին կամ վերանորոգութեան: Նոյն այդ գիշեր Հեյլեններ ևս կը յիշատակէին Դիօնիսիոսի՝ աշխարհի միայն յայտնութիւնն ու որոշ ակնադրութիւններու (կամ վտանգներու): Հրաշայի կերպափոխութիւնը գիշերի: Վատահարար 6 Յունուարը կանխող գիշերը Եգիպտոսի և Հեյլենական Արեւելի մէջ խորհրդաւոր Արարողան Գիշեր մը կը նկատուէր:

Սակայն որոշ չէ թէ Աղեքսանդրիոյ Եկեղեցին երբ և ինչպէ՞ս պաշտօնապէս որդեգրեց այդ հեթանոսական խորհրդատուն կնոստիկական վերամեկնաբանութիւնը: Եգիպտոսի սովորական քրիստոնեային համար, Յիսուս Քրիս-

տուր ծնունդը ամէն տարի կրկնուող բան մը չէր, այլ պատմականօրէն եղական դէպք մը, որ կ'ականարկէր Յիսուսի՝ իր մօր մարմնէն գործնականօրէն մարմին տառնալուն — Մարդեղութեան: Դարձեալ, պատմականօրէն եղական էր սրբա-գործումը Ջուրին՝ Յորդանանի մէջ Մկրտութեան միջոցաւ: Ինչ ալ ըլլայ պատասխանը մեր հարցումներուն, իրականութիւնը այն է որ Գ Դարու վերջաւորութեան կամ Չորրորդի սկիզբը՝ եզիպտական եկեղեցին 6 Յունուարին կը տօնէր theophaneia-ն (իբրեւ Յիսուսի Մնունդը) և epiphaneia-ն (որպէս էջըր Սուրբ Հոգիին՝ Մկրտութեան ատեն):

Եզիպտոսէն, և Պաղեստինի վրայէն, տօնը արագօրէն տարածուեցաւ կրօնական ուրիշ գաւառներ, Արեւմուտքի բայց մասնաւորաբար Արեւելքի մէջ (նկատեալ Հայաստանը): Անոր նշանակութիւնը աւելի շեշտուեցաւ չուտով, յաւելումով երկու այլ դէպքերու՝ կապուած Քանայի հրաշքին և Արեւելքէն Իմաստուն Մարդոց (Երեք Մոգերուն) այցելութեան: Այս յաւելումին մէջ կարեւոր դեր ունէր Երուսաղէմի եկեղեցին. որովհետեւ եթէ Աստուածայայտնութեան տօնը կ'ականարկէր Մնունդին և Մկրտութեան, ապա Բեթղէհէմն էր առաջինին վայրը, և Յորդանան գետը՝ երկրորդինը: Բ դարէն սկսեալ Բեթղէհէմ-ցիներ աւանդաբար ցոյց կու տային Յիսուսի ծնունդին վայրը. այնպէս որ երբ Կոստանդին Սրբատեղիներով սկսաւ հետաքրքրուիլ, իր մայրը դժուարութիւն չունեցաւ գտնելու և որոշելու այն վայրը՝ որուն վրայ կառուցանեց Մննդեան տաճարը: «Կոստանդինեան» եկեղեցիներու շինութիւնը Երուսաղէմի և Բեթղէհէմի մէջ՝ Պաղեստինը վերածեց քրիստոնէական ուխտադնայութեան ամենէն կարեւոր կեդրոնին: Երուսաղէմի «Սր. Յակոբի ծխարան»ը, ինչպէս նաև տօմարն ու սոփրութիւնները — մասամբ վերածնունդ կիւրեղ Երուսաղէմացիէ (351-386) — հետզհետէ շքեղ դարձան՝ տպաւորելու չափ այցելուներն ու դրացիները, զանոնք մղելով ընդօրինակութեան՝ իրենց բնակավայրերուն մէջ: Եւ իրապէս, ո՞վ աւելի լաւ կրնար գիտնալ այս խնդիրներու մասին՝ քան անոնք որոնք կ'ապրէին ուր որ սրբազան դէպքերը պատահած էին: Չորրորդ դարու մեծագոյն մասին ընթացքին, Աստուածայայտնութիւնը, վերև յիշուած նշանակութեամբ, տօնուեցաւ ո՛չ միայն Եզիպտոսի և Պաղեստինի, այլ նաև Կիպրոսի, Սուրիոյ, Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի և Ֆրանսայի, Սպանիոյ ու Թերևս Իտալիոյ զանազան մասերուն մէջ: Եփրեմ Ասորի զայն կը նկատէր իբրեւ քրիստոնէական տօներուն ամենէն վսեմը: Հայերէն հին Ճաշոցէ մը կը տեղեկանանք թէ Բեթղէհէմի մէջ արարողութիւնները կը սկսէին 5 Յունուարի երեկոյեան, «Հովիւներու վայրը», շարունակուելու համար «Մննդեան Այրին մէջ» և ապա՝ տաճարին: Արարողութիւնները կ'աւարտէին կէս գիշերին պաշտուած պատարագով, որմէ ետք եպիսկոպոսն ու վարդապետները կը դիմէին դէպի Երուսաղէմ, առաւօտեան ժամերգութեան, որուն կը յաջորդէր պատարագը: Տօնը կը շարունակուէր ութը յաջորդական օրերու ընթացքին, զանազան սրբատեղիներու մէջ պաշտուած օրական պատարագով մը:

Մինչ Աստուածայայտնութիւնը այսպէս կը գրաւէր Արեւելքն ու Արեւմուտքի զանազան մասերը, Հռոմի մէջ Հաստատուած տօն մը՝ Քրիստոսի ծնունդը 25 Դեկտեմբերին նշող, կը տարածուէր քրիստոնէայ աշխարհի մնացեալ մասերը: Անիկա միայն տօնն էր Մնունդի: Այս մասին միայն 336ին կը լսենք, Կոստանդինի ժամանակ, սակայն ան աւելի կանուխ ալ կրնայ Հաստատուած ըլլալ: Ինչ էր պատճառը այս տօնի Հաստատումին. արդեօ՞ք արտայայտութիւնն էր Հռոմի և Աղեքսանդրիոյ ու Երուսաղէմի միջև գոյութիւն ունեցող ծածուկ մրցակցութեան մը, կամ Հռոմի փափաքին՝ Նիկիոյ Ժողովէն ետք Հաստատուելու որոշ տարրերութիւն մը ուղղափառ Մարդեղութեան և Մկրտչա-

կան Աստուածայայտութեան միջև։ Եւ ինչո՞ւ 25 Դեկտեմբեր։ Այս վերջին հարցումին ծիսական պատմութիւնը կը թուի թէ բաւական միօրինակ պատասխան մը ունի։ Համաձայն Ք. Ա. 239 թուականին վերաբերող հելլենական (եղիպտական) օրացոյցի մը, 25 Դեկտեմբերը «տարեգարծն էր Հելիոսի, այն օրը՝ երբ լոյսը կը սկսի երկարել»։ Արեւ Հելիոսի պաշտամունքը հետզհետէ տարածուեցաւ Արեւելքի մէջ և մէկէ աւելի կերպարանքներով մտադրուեց Կայսրութենէն ներս։ Ք. Ա. 274ին Արելիանոս այնքան յառաջ գնաց որ զայն պատմութեան պաշտօնական կրօնքը հռչակեց։ Այդ կրօնքին զերազոյն աստուածութիւնը Անպարտելի Արեւն էր, Կայսրութեան պաշտպանը։ Կոստանդին եւ, իր կեանքի առաջին շրջանին, ծանօթ էր և հետեոյ այս կրօնքին։ Սակայն ան կրօնափոխ եղաւ — ասիկա փաստ մը չէ՞ր թէ իրա՞ւ Անպարտելին Քրիստոսն էր։ Քրիստոս՝ որ մահին յաղթած էր։ Քրիստոսի և Արեւի գուգորդութիւնը այդ օրերուն նորութիւն մը չէր։ Ըստ Ղուկասի (Ա 78) Քրիստոս էր «Արեգակն ի բարձանց»։ Երկրորդ դարէն սկսեալ Սուրիացի քրիստոնեաները դէպի արեւելք դարձած կ'ազօթէին։ Հետեւաբար, զարմանալի չէ որ փոխանակ անդիտանալու տօնակատարութիւն մը որ իր արմատները սովորութեան և ժողովրդական աւանդութեան մէջ ունէր, Հռոմի իշխանաւորները որոշեցին՝ որդեգրել զայն՝ միաժամանակ քրիստոնէացնելով անոր իմաստը։ Սակայն Ծնունդի տօնին հաստատումը 25 Դեկտեմբերին՝ պարզ հնարք մը չէր, այլ, Հ. Լիցմանի բառերով, «թողութեան ծիսական արարք մը՝ Կոստանդինի կրօնափոխութեան համար»։

Ծնունդի տօնը արագօրէն տարածուեցաւ Ափրիկէի, և աւելի դանդաղ՝ Փրանսայի և այն վայրերուն մէջ ուր Աստուածայայտութիւնը արդէն իսկ արմատացած էր։ Աստուածայայտութիւնը սակայն չ'ընթուեցաւ, այլ նոյնիսկ յետագային Հռոմ ներմուծուեցաւ, բայց անկէ հանուեցաւ անոր գլխաւոր իմաստը, և ձգուեցան միայն մէկ կամ «երեք հրաշքեր»ը (Մոգերը, Մկրտութիւնը և Քանայի հարսանիքը)։ Ժամանակի մը համար Արեւելքը յամառեցաւ, սակայն 379ի և 386ի միջև Ծնունդի տօնը մտաւ Կապադովկիոյ, Կիպրոսի, Կոստանդնուպոլսոյ և Անտիօքի Եկեղեցիներէն ներս։ Աղեքսանդրիան զիմադրեց մինչև 431, Երուսաղէմը՝ մինչև 451, կամ, համաձայն ուրիշներու՝ մինչև 2 դարու կէսը։ Միայն Հայաստանեայց Եկեղեցին, որ զօրաւոր և զիմացող ազդեցութիւն կրած էր Երուսաղէմի Եկեղեցիէն, հաւատարիմ մնաց 6 Յունուարին։ Յունտինոս Կայսր (565-578) կայսրութեան մէջ Ծնունդը պարտաւորիչ դարձուց, սակայն այդ օրերուն Կայսրը և իր Եկեղեցին Հայաստանի վրայ մեծ ազդեցութիւն չունէին։

Երուսաղէմի Եկեղեցին, հաւատարիմ իր «Սուրիական» ծէսին, շարունակեց իր արարողութիւնը և պաշտամունքի համար դործածեց եկեղեցիներ՝ կառուցուած այն վայրերուն վրայ ուր սրբազան դէպքերը պատահած էին։ Բեթղէհէմի տաճարը, կառուցուած, ինչպէս կը զրէ՛ Պորտոյի Ուխտաւորը, «Կոստանդինի հրամանով՝ այն վայրին վրայ ուր մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս ծնաւ», իր սկզբնական շէնքին մէջ կը պարունակէր Ծննդեան Այլը, որուն մէջ էր Մոուրը։ Տաճարը, մնաստուած Սամարական ասպատակութեան ընթացքին (521-528), վերաշինուեցաւ և կառուցուածքի ոճային մասնակի փոփոխութիւններ կրեց Յունտինիանոսի հրամանով 531ին. փոփոխութիւններ՝ որոնց արդիւնքէն զայրացած, կ'ըսուի թէ Կայսրը գլխաւել տուած էր իր Յանձնակատարը։ Այսուհանդերձ, չքեղօրէն զարդարուած հոյակերտ շինութիւն մըն էր ան։ Անոր խճանկարներէն մին կը պատկերացնէր երկրպագութիւնը Մոգերուն՝ պարսկական հանդերձներով. այս էր պատճառը որ, ինչպէս յետագային կը պատմուէր, Բեթղէհէմի տաճարին խնայեցին 614ի Պարսիկ արշաւողները։

Նոյնը ըրին Արարները 634ին, թէև այդ տարին Մնունդի արարողութիւնները չկատարուեցան չոն: Մասամբ դրաւուած իւրաքանչիւր կողմէ յաջորդող դարերուն, Պաշակիրներու շրջանին Տաճարը աւելի բախտաւոր օրեր ապրեցաւ, մահաւանդ 1169էն ետք, երբ Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր և Երուսաղէմի Ամալրիկ Լ. Թաղաւորին ծախսերով եկեղեցին զարդարուեցաւ նոր խճանկարներով և նրկարներով: Սալահէտտին 1187ին Բեթղէհէմը զրաւեց, սակայն Լատին ծխաւատարութիւնը հինգ տարի վերջ վերահաստատուեցաւ շնորհիւ Սալպարիի Արքեպիսկոպոս Հիւպերիթ Ուոլթրիի ջանքերուն: Պուարիզմեան աւերումներու իբր հետեանք, 1244էն սկսեալ Բեթղէհէմ մտաւ անկումի շրջանի մը մէջ. Պելճիքացի ուխտաւոր մը, Ճօն Զուալլար, 1568ին կը յիշատակէ որ Դաւիթի և Քրիստոսի հին այդ քաղաքէն մնացած էին միայն Քանի մը հիւղակներ բնակուած Արարներէ, որոնք օրապահի մը կը ճարէին աշխատանքով — և ուխտաւորները սպաննելով: Ասով մէկտեղ, Տաճարին մէջ կը սպասարկէին ոչ նուազ քան եօթը տարբեր կղերական միաբանութիւններ, որոնց մէջ նաև Լատին Պրանչիսկեաններ, որոնք ԺՂ-ԺԵ դարերուն իրենց դիրքը պիտի ստացնէին: ԺԶ դարը Սուրբ Երկրին մէջ սեփականութեան պայքարին սկիզբը կը հանդիսանայ. պայքար նախ Յոյներուն և Լատիններուն, ապա նաև՝ Յոյներուն և Հայերուն միջև, և որ պիտի սաստկանար և տէր ԺԻ-ԺԹ դարերու ընթացքին, հասնելու համար մինչև մեր ժամանակները: Բաւական փոփոխութիւններէ ետք, 1852ին գոյութիւն ունեցող իրաւիճակը «ստուցուեցաւ» սուլթանական Ֆէրմաններով իբրև այսպէս կոչուած status quo, որ մինչև այսօր կը պահուի: Այսպէս, տաճարին մեծագոյն մասը Օրթոտոքս Յոյներուն սեփականութիւնն է, թէև մաս մը կը պատկանի Հայերուն: Մննդեան Այրը կը դրծածուի Լատիններու, Յոյներու և Հայերու կողմէ իբրև հասարակաց պաշտամունքի վայր, մինչ Լատինները պատասխանատուն են Մսուրի մատուռին: Իսկ քանի մը հայկական խորաններ որոշ պարագաներու կը յատկացուին Ղպտիններու և Օրթոտոքս Ասորիներու՝ յստակ պայմաններով: Պէտք է շեշտել որ եթէ Լատիններ փոքր բաժին մը ունին տաճարէն ներս, այսուհանդերձ դէպի Ս. Այրը անցքի և մուտքի իրաւունքներ կը վայելին: Նաև, տաճարին հիւսիսային թևին կից, անոնք ունին եկեղեցի մը, Ս. Կատարինէ, ինչպէս նաև վանք մը և դաւիթ մը: Յոյները և Հայերը ևս իրենց վանքերը ունին տաճարին հարաւային թևին կից, այնպէս որ ներկայիս միայն արևմտեան ճակատը դուրսէն կարելի է տեսնել: Քանի որ երեք եկեղեցիները Մնունդը տարբեր օրերու կը տօնեն, մէճերէ կատարելապէս կարելի է խուսափիլ, հակառակ որ Լատին Աստուածայայտնութիւնը կը դուրսգալի Օրթոտոքս Խթումին, և Օրթոտոքս Աստուածայայտնութիւնը՝ Հայկական տօնին:

Ներկայ ժամանակներուն, հաստատուած սովորութեամբ, Բեթղէհէմի մէջ Ս. Մնունդի և Աստուածայայտնութեան տօներուն կարգը մօտաւորապէս հետեւեալն է.

Ա. 24 Դեկտեմբերին Լատին Պատրիարքը, ոստիկանական ինքնաշարժներէ և հեծեալ ոստիկաններէ առաջնորդուած, կէսօրէն քիչ մը ետք կը ժամանէ տաճարին հրապարակը: Ան կ'ընդունուի կրօնականներէ, քաղաքային և զինուորական իշխանութիւններու ներկայացուցիչներէ և թափօրով եկեղեցի կ'առաջնորդուի: Հոնկէ, և հիւսիսային թևին երկարութեամբ, ան կը յառաջանայ հիւսիսային (հայկական) խաչաթիւէն և կ'անցնի յարակից Ս. Կատարինէ եկեղեցին՝ որ պաշտամունքի կեդրոնը պիտի ըլլայ: Կէսօրէ ետք ժամը 4ին կարճ արարողութեան մը համար ան թափօրով Մննդեան Այրը կ'իջնէ: Յոյները որոնց ձեռքն է տաճարին բանալին, երեկոյեան կը բանան մայր դուռը ժողո-

վութիւնն առջև, և միաժամանակ Ս. Այրի Աստղի խորանին վրայ կը գետեղեն իրենց սրբանկարը:

Ժամը 10:25ին Ս. Կատարինէի մէջ առաւօտեան ժամերգութիւնը կը սկսի և կէս զիշերին, երբ Նահանգային Ձինուորական Հրամանատարը ժամանած է, Պատրիարքական պատարագ մը կը մատուցուի Կաթողիկ հիւպատոսներու և անոնց ընտանիքներու ներկայութեան: Միաժամանակ, պատարագ կը մատուցուի Ս. Այրի Մսուրի խորանին վրայ: Արարողութիւնները բարձրակէտի մը կը հասնին երբ առաւօտեան ժամը 2ին, Պատրիարքին կողմէ գլխաւորուած թափօր մը Ս. Կատարինէ եկեղեցիէն ելլելով և անցնելով հայկական խաչաթեւէն՝ հիւսիսային սանդուխներէն Ս. Այր կ'իջնէ: Արարողութեան ընթացքին, սարկաւազ մը Մանուկ Յիսուսի արձանը կը գետեղէ նախ Աստղին և ապա Մսուրին վրայ, ու հոն կը մնայ մինչև Աստուածայայտութեան օրը: Պատրիարքը Ս. Կատարինէ կը վերադառնայ, բայց Ս. Այրին մէջ պատարագները կը շարունակուին մինչև աշագարաց, երբ քանի մը ժամերու համար կ'ընդմիջուին Յոյն պաշտամունքի համար, և յետոյ կը վերսկսին առաւօտեան ժամը 8ին և կը տեսնեն մինչև երեկոյեան ժամը հինգ: Մինչ այդ, առաւօտեան ժամը 9ին, Պատրիարքը կը պատարագէ Ս. Կատարինէի մէջ, որմէ յետոյ, Ֆրանչիսկեան հայրերու առաջնորդութեամբ ուխտաւորացութիւն մը կը կատարուի դէպի Պէյթ Սահուլ՝ Հովիւներու Այրը: Բոլոր արարողութիւնները կը զիտուին ոչ միայն Տաճարին մէջ գտնուող հաւատացեալներէն, այլ նաև հրապարակին վրայ հաւաքուած բազմութիւններէ՝ հռոմատաւսիլի պատանի մը վրայ:

Բ. 6 և 7 Յունուարի Յոյն Օրթոտոքս տօնակատարութիւնները աւելի մեծաշուք են և հանդիսաւոր: Ասիկա հետեանք է Յոյն ծէսի բիւզանդական նրկարգրին, մանաւանդ որ աւրողջ տաճարը և Ս. Այրը Յոյներու տրամադրութեան տակ է, ուր իրենց բազմաթիւ խնկարկումներն ու թափօրները կը կատարեն:

Տաճար իր հանդիսաւոր մուտքէն ետք, Յոյն Պատրիարքը եկեղեցիի կեդրոնէն կը յառաջանայ իր պաշտամունքի կեդրոնը՝ քաթողիքոնը, ապա հաւաքալիմ սանդուխներէն կ'իջնէ Ս. Այրը, կը խնկարկէ Աստղի և Մսուրի խորանները և կը բարձրանայ հիւսիսային սանդուխներէն: Երբ թափօրը քաթողիքոն կը վերադառնայ, երեկոյեան ժամերգութիւնը և պատարագները կը սկսին, որոնց ընթացքին խնկարկումի թափօրներ կը կատարուին, առաջինը՝ դէպի Ս. Այրը՝ նոյնինքն Պատրիարքին կողմէ, իսկ մնացեալները՝ եպիսկոպոսներու, տաճարին մէջ յաւելուածական խնկարկումներով: Արարողութիւնները կ'աւարտին կէսօրէ վերջ ժամը 3:30ին:

Պէտք է յիշել այստեղ որ 6 Յունուարը միաժամանակ խնկարկութեան և Օրթոտոքս Աստղիններու համար, ինչպէս նաև Լատիններու Աստուածայայտութեան օրը: Բարեբախտաբար քանի մը ժամերու միջոց մը ատոնք կը բաժնէ Յոյներու գիշերային արարողութեան: Այս միջոցին է որ Ֆրանչիսկեան Կիւսթոտ առիթը կ'ունենայ Լատին Աստուածայայտութեան պաշտամունքը կատարելու Ս. Այրին մէջ, ուրկէ, Մսուրէն առնելով, Մանուկ Յիսուսի արձանը կը վերադարձուի Ս. Կատարինէ: Նոյն միջոցին Ղպտինները և Օրթոտոքս Աստղինները ևս իրենց արարողութիւններուն մէկ մասը կը կատարեն: Ոչ-Քաղկեդոնականներ, անոնք իրենց պաշտամունքը կը կատարեն հայկական եկեղեցիին մէջ, Ղպտինները՝ աւագ խորանին վրայ, իսկ Աստղինները՝ Թլիստման խորանին: Երկու յարանուանութիւններու կրօնականները Ս. Այր կ'իջնեն երեկոյեան և ապա գիշերը՝ երբ Յոյներու գիշերային ժամերգութիւնը աւարտած է: Ոչ Ղպտինները և ոչ ալ Աստղինները արտօնուած են իրենց սկիւզն զատ եկեղեցական ուրիշ անօթ գործածելու հայկական խորաններուն վրայ:

Նոյնպէս, գինին, մոմերը և խունկը կը տրամադրուին Հայերուն կողմէ, որոնք Ծնունդը այդ իրիկուն չեն տօներ:

Յունական գիշերային արարողութիւնները տասուկէսին կը սկսին և կ'աւարտին առաւօտեան ժամը երեքուկէսին: Անոնք առաւելաբար քաթոլիքոնին մէջ տեղի կ'ունենան, ուր կը դառնուի պատրիարքական դահլը: Հանկէ թափօրները կը սկսին և հոն կը վերջանան: Կէսգիշերային արարողութեան, Պատրիարքը անձնապէս կը գլխաւորէ «մեծ թափօր»ը, որուն կը հետեւին Նահանգային Զինուորական Հրամանատարը, Բեթղէհէմի Քաղաքապետը, Յոյն Հիւսիսատար, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, սարկաւազներ, երգչախումբը, մոմակիրներն ու դրօշակիրները, բոլորն ալ առաջնորդուած բարապաններէ: Թափօրը Ս. Այր կ'իջնէ Հարաւային սանդուխներէն, դուրս կու գայ Հիւսիսայինէն և Հիւսիսային, արեւմտեան ու հարաւային թեւերէն յառաջանալով կը վերադառնայ քաթոլիքոն: Ասիկա, մանր փոփոխութիւններով, քանի մը անգամ կը կրկնուի: Օրթոդոքս ծիսակատարութիւնը շատ բարդ և տպաւորիչ է, և իր բազմաձայն խորհրդանշանութեամբ կ'ազդէ զգայարաններուն և ուղեղին վրայ: Այսպէս, հաւաքուած հաւատացեալներուն հետ վարդապետներուն խառնուիլը կը նշանակէ Բանին իջնելը մարդկութեան, խնկարկումը միմիայն մեծարանքի և նուիրաբերութեան արարք մը չէ, այլ դէպի երկինք աղօթքի ուղարկում: Արարողութեան կը յաջորդէ Պատրիարքին կողմէ մատուցուած պատարագ մը քաթոլիքոնին մէջ, որուն կը հետեւին թափօրները:

Գ. Հայերը Ծնունդը կը տօնեն 18 և 19 Յունուարին: Ինչպէս յիշուեցաւ, անոնց բաժինը Տաճարին Հիւսիսային բաժնին մէջ է, ուր, յատկանշանակաւորէն, այս առիթով խորաններ կը բարձրացնեն, թերեւ այսպէս կրկնելով Հին, նախա-Կոստանդինեան սովորութիւն մը: Իրենց բաժնին և Ս. Այրին մէջ անոնք իրենց Պատրիարքին համար ժամանակաւոր դահլը կը զետեղեն: Քանի որ Հայերու բաժնէն կ'անցնի Լատիններու ճամբան դէպի Ս. Այր, այս վերջինները քառնչորս ժամուան համար կը դոցեն դէպի Ս. Կատարինէ տանող դուռը, և Հայեր կը ստանձնեն Ս. Այրը՝ Աստղի խորանին վրայ զետեղելով ներկար մը և ուրիշ սրբազան անօթներ: Պէտք է աւելցնել որ այս առիթով բարձրացուած խորաններէն մէկը կը մնայ յաջորդ ինը օրերու ընթացքին ալ:

Հայոց Պատրիարքը, որ Բեթղէհէմ կը հասնի ժամը 11ին, Յոյն և Լատին պատրիարքներուն ընծայուած նոյն պատիւներով կ'ընդունուի: Տաճար իր հանդիսաւոր մուտքէն ետք, ան կը յառաջանայ եկեղեցիի կեդրոնէն և Ս. Այր կ'իջնէ հիւսիսային սանդուխներէն: Երեկոյեան ժամերգութիւնը կը սկսի ժամը 2-30ին, որուն ընթացքին խնկարկութեան թափօր մը Ս. Այր կ'իջնէ, ուր յետոյ պատարագ կը մատուցուի դահլին վրայ բազմած Պատրիարքին ներկայութեան: Ժամը 6ին կը վերադառնան իրենց բաժինը, ուր Պատրիարքը կը նախադահլէ նախատօնակի արարողութեան և ապա կը բարձրանայ Հայկական վանք:

Այս միջոցին Յոյները կը ժամանեն, իրենց Աստուածայայտնութեան տօնը պաշտելու քաթոլիքոնին և Ս. Այրին մէջ: Ապա անոնք տաճարին դուռը կը բանան Հայ հաւատացեալներուն համար:

Հայկական գիշերային ժամերգութիւնը կը սկսի ժամը 10-30ին. դէպի Ս. Այր թափօրներու սկիզբը և աւարտը Հայկական Հիւսիսային բաժնի եկեղեցին է. անոնք Ս. Այր կ'իջնեն և անկէ կը բարձրանան հիւսիսային սանդուխներէն: Ժամը 11-50ին Երուտղէմէն կը ժամանէ Նահանգային Զինուորական Հրամանատարը, որմէ վերջ պատարագ կը մատուցուի: Ս. Այրին մէջ խնկարկումի մը ընթացքին Ս. Սկիւհ մը կը փոխադրուի հոն և կը զետեղուի Աստղի խորանին վրայ, ուրկէ կը վերցուի ուրիշ խնկարկումի մը ընթացքին: Վերջին պատարագ մը Ս. Այրին մէջ կը մատուցուի առաւօտեան ժամը 4-30ին և կը

վերջանայ ժամը ճին, որմէ ետք Ս. Այբէն և Հիւսիսային բաժինէն կը վերցը-
ւին գորգերը, դահերը և այլն, և Լատինները կը բանան դէպի Ս. Կատարինէ ա-
ռաջնորդող իրենց դուռը:

Տօնին նշանակութիւնը որոշ կ'երեւի Ծննդեան մեղեգիին մէջ, որ կը
սկսի.

«Նոր ծաղիկ այսօր բրդիւ յարմատոյն Յեսսեայ,
նւ որդի Դաւթի ծնանի Որդին Աստուծոյ»:

Մինչ տաղը կը շարունակէ.

«Այսօր տօն է սուրբ Ծննդեան, անտիս.
Տեառն մերոյ և յայտնութեան, անտիս:
Այսօր արևն արդարութեան, անտիս.
Երևեցաւ ի մէջ մարդկան, անտիս»:

Եւ անկի յետոյ.

«Այսօր ծայնն հայրական, յերկնից իջեալ հանոյական
Սիրեցելոյ Որդոյ վկայ. ...
Այսօր Սուրբ Հոգին իջեալ, աղանակեալ և նիւթեղէն,
Հրեղէն լեզուօք յայտնեալ ի քեզ, սուրբ Յորդանան»:

Խ. ՎԱՐՏԻ